

КОНФЕСІЙНЕ РЕЛІГІЄЗНАВСТВО - ДОМІНУЮЧА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОГО РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

1. ПРОЦЕС КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ – ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

Виходячи з того, що конфесія – це інституційована система, що включає, як складові, певне віровчення, його історію, культову та віросповідну практику, церковно-організаційну структуру, приналежність до якої ідентифікує і об'єднує дану групу віруючих організаційно, ідейно-догматично, морально-психологічно, під *конфесіоналізацією* релігійного життя розуміється:

- ✓ вибір світоглядно-релігійної орієнтації, диференціація віруючих і кліру, їх релігійної поведінки, віросповідної практики за конфесійною ознакою;
- ✓ динаміка становлення й інституалізації мережі конфесійно орієнтованих організацій, структур, ієрархії, навчальних закладів, недільних шкіл, періодичних видань, різного роду організацій на конфесійній основі, у тому числі світських;
- ✓ розвиток конфесійної догматики, ідеології, таїнств та обрядів, канонічних та моральних норм, положень та статутів (уставів), дослідження історії конфесії та ін., їх абсолютизація в контексті критичного, неприйнятного чи терпимого ставлення до позицій і релігійно-моральних цінностей інших конфесій;
- ✓ конфесійна детермінованість становлення і розвитку держави, державних структур, суспільства; національної ідентичності, позицій соціальних об'єднань, груп; сімейного виховання тощо; вплив прогресуючих, соціально значущих конфесій на істотні характеристики держави та суспільства – економічні, соціальні, правові, національні, культурні відносини тощо;
- ✓ вироблення та реалізація конфесійної позиції у питанні про повернення колишньої власності релігійних організацій даної конфесії, що знаходяться у державній, комунальній чи приватній власності, у користуванні чи власності релігійних

організацій інших конфесій; у питанні будівництва нових культових будівель, приміщень, придбання культового майна і т. і.;

- ✓ розробка і реалізація концептуальних засад відносин конфесії з державою та суспільством, міжконфесійних відносин; оцінки з точки зору даної конфесії чинного законодавства та його правозастосовчої практики на місцях тощо.

Таким чином, конфесіоналізації релігійного життя не зводиться лише до процесів, що відбуваються у власне релігійному полі чи в релігійних спільнотах, а, як значущий за наслідками процес, охоплює також результати впливу розвитку конфесій на державу і суспільство, на політико-правові, суспільно-правові, міжнаціональні, міжрелігійні, етнокультурні та інші відносини.

Західна традиція наукового аналізу конфесіоналізації дещо відрізняється від зазначеного вище розуміння цього процесу і склалася переважно як осмислення суспільних наслідків розвитку трьох могутніх суспільно-релігійних рухів у Західній і Східній Європі XVI-XVII ст. – кальвінізму, лютеранства, католицизму, впливу Реформації і Контрреформації на державні та суспільні інститути, на суспільство в цілому. Домінуючим при цьому був і залишається історичний аспект розгляду процесу конфесіоналізації із врахуванням поступово пом'якшених оцінок її реалізації під впливом наростаючих тенденцій релігійної терпимості, толерантності, екуменізму, відходу від крайнощів в оцінках конфесійних об'єктів чи відносин тощо (Див.: Конфессионализация в Западной и Восточной Европе в позднее средневековье. – Санкт-Петербург, 2004).

Вітчизняна традиція наукового дослідження конфесіоналізації релігійного життя в Україні в основному склалася,

по-перше, як історико-філософський аспект дослідження присутності і впливу конфесійного фактора на суспільно-політичні, економічні, національно-культурні, міжнаціональні, правові, духовні процеси і явища в Київській Русі, а пізніше - в Україні;

по-друге, як наукове вивчення конфесійної світоглядно-релігійної орієнтації, переорієнтації та диференціації віруючих, ієрархії, кліру, інституалізації мережі церковно-релігійних структур за конфесійною ознакою, спричинених створенням якісно нових умов для реалізації свободи совісті, релігійної свободи у добу незалежної України; трансформації позицій конфесій щодо держави, суспільства, до інших конфесій, чинного законодавства, до нових політичних, економічних та духовних пріоритетів тощо.

Аналіз масиву наукового доробку вітчизняних релігієзнавців, філософів, істориків, соціологів, археографів та ін., що прямо чи опосередковано вивчали проблему процесів конфесіоналізації релігійного життя на українських землях різних періодів, дають підстави стверджувати, що, по-перше, її розробкою, з огляду на значущість, у різний час займалася досить значна частина українських, російських та радянських дослідників; по-друге, слід констатувати принципову відмінність у підходах, ступені об'єктивності, якості й навіть тональності досліджень на цю тему в дорадянський і радянський періоди та після здобуття Україною незалежності. Значній частині навіть фундаментальних, масштабних, глибоких за змістом, аргументованих праць минулого, присвячених цим проблемам, притаманні перекося, непослідовності, спричинені домінуючими на той час підходами, далекими від науки – великодержавно-шовіністичними, православно-державницькими, релігійно-апологетичними, партійно-ідеологічними, антирелігійними тощо.

Разом з радикальними переорієнтаціями Української держави і суспільства в політичній, економічній, соціальній та духовній сферах, у системі загальнозначущих етнокультурних цінностей та пріоритетів з початку 90-х років м. ст., за відсутності обов'язкової в минулому ідеологічної, партійної, науково-атеїстичної чи конфесійної заангажованості, перед вітчизняними науковцями відкрилися принципово нові можливості для вивчення та оприлюднення об'єктивного бачення процесів конфесіоналізації релігійного життя в Україні.

Реалізація цих нових можливостей значною мірою пов'язана з 15-літніми науковими дослідженнями проблем конфесіоналізації колективом Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України. З початку 90-х років саме тут на регулярній, системній основі, спираючись на результати соціологічних досліджень у конфесійній сфері, заново досліджені історичні факти, архівні матеріали щодо історії різних конфесій на українських землях; базуючись на безпосередньому аналізі сучасної діяльності конкретних конфесій, правозастосовницької практики на місцях, здійснювалося планове вивчення реальних і непростих процесів конфесіоналізації релігійного життя в Україні. Результати цього вивчення лягли в основу колективних праць Відділення релігієзнавства: "Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози" (К.,1994), "Релігієзнавчий словник" (К.,1996), "Феномен Петра Могили" (К.,1996), 10-томна "Історія релігій в Україні" (К.,1996-2006), "Історія православної церкви в Україні" (К.,1997), "Історія релігії в Україні" (К.,1999), "Академічне релігієзнавство" (К.,2000),

"Релігія і церква років незалежності України" (Київ-Дрогобич, 2003), "Християнство доби постмодерну" (К., 2005) та інших; відображені у працях науковців Відділення, що видавалися іншими науковими центрами: "Києво-Могилянська академія в іменах" (К., 2001), "Політологічний енциклопедичний словник" (К., 2001), "Етнонаціональний розвиток України" (К., 2003) та ін. Вагомим внеском в наукове розуміння процесу конфесіоналізації стали ряд індивідуальних монографій науковців Відділення релігієзнавства: А. Колодного "Україна в її релігійних виявах" (Львів, 2005), В.Єленського "Релігія після комунізму" (К., 2003) та ін., а також таких знаних серед науковців видань, як кварталник "Українське релігієзнавство", щомісячник "Релігійна панорама", науковий щорічник "Релігійна свобода". Поглибленню розуміння процесів конфесіоналізації, їх окремих аспектів та характеристик з точки зору сучасного релігієзнавства стали дисертаційні дослідження, підготовлені за останні 15 років працівниками Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України чи за наукової підтримки та сприяння Відділення: докторські дисертації В. Д. Бондаренка, В.Є. Єленського, В.І.Любашенко, Г.М.Надтоки, О.Н.Сагана та інших; кандидатські – Є.Є. Бойцовой, А.Ю.Васьківа, С.І.Головащенко, Г.С.Лозко, О.В.Недавної та інших. Особливо активно досліджувалися зазначені проблеми в православ'ї, греко-католицизмі, протестантизмі, ісламі.

Узагальнюючи ідеї, концепції, оцінки, підходи, аргументацію, реалізовані в згаданих працях та виданнях Відділення релігієзнавства, слід відзначити, що в новітньому науковому вивченні проблем конфесіоналізації релігійного життя в Україні вдалося:

1. сформулювати, базуючись на дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених, наукове розуміння конфесіоналізації, його зміст, визначити основні релігієзнавчі характеристики, причинно-наслідкові зв'язки, прямі і зворотні впливи на інші суспільні та релігійні процеси і явища, відтворити історичний процес конфесіоналізації на українських землях, визначити особливості конфесіоналізації в новітню добу України тощо. Істотно збагатити, а в ряді випадків – скорегувати розуміння конфесіоналізації, критично осмислюючи документи, рекомендації та матеріали Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентів та Асамблей релігій світу, співпрацюючи з багатьма міжнародними асоціаціями з проблем релігійної свободи, аналізуючи зміст законодавчої бази щодо свободи совісті, правового становища конфесій в країнах світової та європейської співдружності, в пострадянських країнах тощо;

2. утвердити послідовно наукові підходи в аналізі реальних

процесів конфесійної диференціації та інституалізації церковно-релігійних структур за конфесійним принципом, незважаючи на домінування в українському суспільстві початку 90-х років м.ст. емоційно-стихійних настроїв докорінно, знову ж таки - "по-революційному" переглянути правові засади існування конфесій в країні; політизованих планів декретно-адміністративним порядком дати "незалежній державі – незалежну церкву", сепарувати церкви й релігійні організації за принципом "наші - не наші", ігнорувати чинне законодавство про свободу совісті та релігійні організації під розмови про "релігійний ренесанс", "національну церкву" тощо; розподіляти культові будівлі, майно відповідно до "регіонального" тлумачення правових норм та ін.;

3. подолати інерційно односторонню, монополюючи світоглядні, лише матеріалістичні, заздалегідь негативні трактування феномену конфесій і конфесіоналізації, зайняти в науковому аналізі цієї проблеми об'єктивну, виважену, неупереджену позицію, необтяжену конфесійно компліментарними чи заздалегідь протиконфесійними міркуваннями, тенденційними інтерпретаціями явищ і процесів, що відбуваються в конфесіях або міжконфесійних відносинах; у наукових дослідженнях, експертних висновках для органів державної влади, в рекомендаціях, консультуванні сторін державно-церковних, міжконфесійних відносин послідовно утверджувати світоглядний плюралізм, право на свободу совісті, на релігійну свободу, не допускати "фаворитизації" тієї чи іншої конфесії владними структурами, обстоювати конфесійну незашореність, співпрацю з богословами різних релігійних напрямів (Див.: Колодний А. Українське релігієзнавство – практичний феномен // Релігійна панорама.- 2006, №7.- С.23);

4. здійснити з позицій україноцентризму ґрунтовний науковий аналіз історії функціонування на українських землях практично всіх найбільш чисельних і значущих у вітчизняній історії конфесій, досить критично переглянувши цілий ряд традиційних концепцій та оцінок, що побутували в дослідженнях радянського періоду стосовно конфесіоналізації. З цих позицій Відділенням релігієзнавства, спираючись на наукові здобутки вітчизняних та зарубіжних науковців, були ґрунтовно досліджені становлення, розвиток, сучасний стан і проблеми православ'я, греко- та римо-католицизму, ранній та пізній протестантизм, новітні релігії та інші в контексті складних соціально-політичних, етнорелігійних, культурних процесів, що відбувалися на українських землях впродовж всієї їх історії. Результати вивчення представлені громадськості, науковому загалу, релігійним спільнотам

України та зарубіжжя у численних колективних та індивідуальних монографіях, статтях; апробовані і оприлюднені на багатьох міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, семінарах, симпозиумах тощо за участю не лише науковців, але й провідних представників конфесій, релігійних організацій та об'єднань;

5. в основу наукових досліджень сучасних процесів конфесіоналізації релігійного життя поставлено безпосереднє вивчення реальних процесів у церквах, релігійних організаціях, базуючись при цьому на новітніх методологічних підходах, різноджерельній інформаційній базі, як конфесійній, так і світській; на надійному сучасному науковому інструментарії, що дозволяє робити щодо конфесіоналізації обґрунтовані, правдиві висновки.

Водночас значно розширено пошуково-інформаційну базу для вивчення процесів конфесіоналізації релігійного життя в Україні на різних етапах, спираючись на масштабне і системне вивчення протягом тривалого часу цих процесів у регіонах, співпрацю науковців Відділення релігієзнавства НАН України з науковими центрами в областях та Автономній Республіці Крим, що спеціалізуються на проблемах конфесій та конфесіоналізації; використовуючи матеріали виступів, співбесід з лідерами та представниками конфесій, запрошених Відділенням релігієзнавства НАН України до участі в наукових конференціях, семінарах, круглих столах, дискусіях; участь науковців Відділення у діяльності змішаних за складом світських та релігійних робочих органів з розробки проектів законодавчих актів; у виданні спільних наукових праць, досліджень; системного аналізу понад 350 релігійних періодичних видань різних конфесій і сформування на цій основі узагальнень, тенденцій та висновків, притаманних сучасному процесу конфесіоналізації тощо; зрештою, завдяки безпосередньому спілкуванню науковців Відділення релігієзнавців з церковними та релігійними лідерами, представниками релігійних спільнот, знайомству і безпосередньому вивченню науковими працівниками Відділення діяльності конкретних конфесій.

Результатами реалізації такого наукового системного бачення і підходів до проблеми конфесіоналізації в країні стало створення досить чіткої, по-науковому об'єктивної картини конфесіоналізації в сучасній Україні, аргументована констатація домінуючих у цій сфері тенденцій, причин і факторів; обґрунтований короткостроковий прогноз конфесійної ситуації в Україні і прогноз на віддалену перспективу, поступове утвердження не лише в наукових колах, але й в багатьох засобах масової інформації зваженого, толерантного бачення процесів конфесіоналізації,

їх політично чи конфесійно незаангажованих оцінок та суджень.

В той же час вітчизняними науковцями залишаються недостатньо дослідженими проблеми політизації конфесій, зокрема ситуативної; явища сучасного прозелітизму, що реально впливає на ускладнення міжконфесійні відносин, але поки що залишається поза увагою науковців, зокрема, з причини відсутності науково надійних методик вивчення прозелітизму; вироблення науковцями рекомендацій владним структурам щодо забезпечення рівного ставлення держави, місцевих органів влади до всіх конфесій в Українській державі, як того вимагає Конституція України тощо.

2. СВОБОДА БУТТЯ РЕЛІГІЇ В ЇЇ НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ

Українське академічне релігієзнавство постає сьогодні як одна з важливих галузей вітчизняної науки. За 15 років свого непростого буття воно сформувалося як багатопланова, поліпроблемна сфера гуманітарного знання. Практично з перших місяців самостійного існування українського релігієзнавства значна увага приділялась ним проблемам свободи совісті, віросповідання, свободи церкви, відносин держави і релігійних організацій, питанням толерантності, міжконфесійних відносин.

Проблеми свободи совісті, свободи буття релігії – багатоаспектні. Вони є об'єктом вивчення різних наук гуманітарного циклу: права, історії, політології, філософії, соціології, етики, релігієзнавства. Кожна з них досліджує їх аспекти по-своєму, осмислює своєрідні складові структури феномена свободи совісті, свободи релігії. Зауважимо, що при цьому не завжди, на жаль, береться до уваги той факт, що останні стосуються надто делікатної і специфічної сфери – сфери внутрішнього духовного буття людей.

Разом з тим відзначимо, що такого роду дослідження в науковому і практичному сенсі взаємопов'язані й дозволяють осмислити, розкрити зміст свободи совісті (свободи віросповідання), зокрема специфіку її вияву на індивідуальному рівні як невідчужуваного права особистості, певною мірою її атрибутивної ознаки. До речі, на останньому наголошував ще І. Кант, який вважав, що головним набутком людини, який вирізняє її з-поміж решти світу, є свобода вибору, в основі якого лежать закони розуму. Він інтерпретував це, як *«власність людини бути своїм власним господарем (sui juris)»* (Див.: Кант І. Сочинения. В 6-ти т.- Т. 4 (ч.2).- М., 1965.- С. 135, 147).

Зауважимо, що в науковому пізнанні існують різні підходи щодо визначення понять «свобода совісті», «свобода релігії». Превалює, як показує аналіз наукової літератури, правова парадигма витлумачення цих понять, яка склалася історично й відображає юридично оформлені можливості вільного вибору світогляду, в т. ч. й релігійного, а головне – індивідуального чи колективного (разом з іншими), публічного сповідання релігії чи переконань, їх зміни, розповсюдження⁸⁴. Такий підхід є не лише компонентом теорії права. Він зафіксований і в конституційних нормах, законодавчих актах, міжнародних документах.

Маємо взяти до уваги, що правовий аспект свободи совісті, свободи релігії характеризує лише законодавчо оформлену сукупність юридичних норм, які регулюють суспільні відносини в процесі практичної реалізації особистістю свого права на свободу совісті, віросповідання. Тобто право визначає межі можливості й гарантії зовнішнього, реалізаційного вияву, зокрема релігійної совісті, релігійних переконань. Право, таким чином, «стосується лише зовнішніх, причому практичних, відносин між людьми», які виникають у процесі їхньої самореалізації в координатах віросповідного вибору (Див.:Кант І. Сочинения. В 6-ти т.- Т.4 (ч.2).- С. 139).

У цьому зв'язку необхідно відзначити, що свобода віросповідання, постаючи однією з важливих складових структури свободи совісті, «стосується того, що є благом людського духу, в першу чергу всього того, що має відношення до вільного функціонування релігії»⁸⁵, як у просторі життя індивіда, так і соціуму. Таким чином, саме в параметрах релігійної самореалізації особистості (чи релігійних спільнот) свобода релігії набуває свого актуального правового виміру. Процес релігійного самовизначення особистості не є об'єктом права. В будь-якому випадку (і на це ми вважаємо за необхідне звернути особливу увагу) вибір світогляду, в т.ч. й релігійного, або його зміна є частиною

⁸⁴ Див.: Ключков В.В. Религия, государство, право.- М., 1978; Рудинский Ф.М. Институт свободы совести.- М., 1971; Лювинников А.С. Свобода совести (анализ, практика, выводы) //Государство и право.- 1995. - №1-С.24-36; Савельев В.Н. Свобода совести: история и теория.- М., 1991; Стецкевич М.С. Свобода совести.- СПб, 2006; Ярмол Л.В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні.- Л., 2006; Das Recht der Religionsgemeinschaften in Europa// KND – ID - 1996-№50; Бурьянов С.А. Правовые основания, сущностное содержание и гарантии свободы совести// Государство и право.– 2001.– № 2.

⁸⁵ Див.: Декларація про релігійну свободу. Документ Другого Ватиканського Собору // Свобода совісті та віросповідання у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів. - К., 2006. - С.135.